

LAURA EL MAKKI
ANTOINE COMPAGNON
RAPHAËL ENTHOVEN
MICHEL ERMAN
ADRIEN GOETZ
NICOLAS GRIMALDI
JULIA KRISTEVA
JÉRÔME PRIEUR
JEAN-YVES TADIÉ

Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΥΣΤ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΜΗΝΑ ΠΑΤΕΡΑΚΗ-ΓΑΡΕΦΗ

Laura El Makki | Antoine Compagnon
| Raphaël Enthoven | Michel Erman
| Adrien Goetz | Nicolas Grimaldi
| Julia Kristeva | Jérôme Prieur
| Jean-Yves Tadié

Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΥΣΤ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΜΗΝΑ ΠΑΤΕΡΑΚΗ-ΓΑΡΕΦΗ

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδείας του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Λογοτεχνικά δοκίμια

Laura El Makki, Antoine Compagnon, Raphaël Enthoven,
Michel Erman, Adrien Goetz, Nicolas Grimaldi, Julia Kristeva,
Jérôme Prieur, Jean-Yves Tadié, *Ο κόσμος του Proust*

Τίτλος πρωτοτύπου: *Un été avec Proust*

Μετάφραση: Μήνα Πατεράκη-Γαρέφη

Υπεύθυνος έκδοσης: Κώστας Γιαννόπουλος

Επιμέλεια, διόρθωση: Ιωάννα Ανδρέου

Σελιδοποίηση: Παναγιώτης Βογιατζάκης

Φιλμ, μοντάζ: Γιώργος Κεραμάς

Copyright© Éditions des Équateurs/France Inter, 2014.

Copyright© για την ελληνική γλώσσα Σ. Πατάκης ΑΕΕΔΕ

(Εκδόσεις Πατάκη), 2014

Πρώτη έκδοση στην ελληνική γλώσσα από τις Εκδόσεις Πατάκη,

Αθήνα, Απρίλιος 2019

ΚΕΤ 9401 ΚΕΠ 209/19

ISBN 978-960-16-6366-1

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,
ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 210.52.05.600, 801.100.2665, ΦΑΞ: 210.36.50.069
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078
ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΚΟΡΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ - ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ),
570 09 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, ΦΑΞ: 2310.70.63.55
Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

Περιεχόμενα

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΡΙΑΣ	11
ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ, από τη <i>Laura El Makki</i>	13
I. Ο ΧΡΟΝΟΣ, από τον <i>Antoine Compagnon</i>	17
1. Πορτρέτο αναγνώστη	19
2. Ο μακρύς χρόνος	30
3. Ο λαβυρινθώδης χρόνος	44
4. Ο χαμένος χρόνος	52
5. Ο ανακτημένος χρόνος	62
II. ΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ, από τον <i>Jean-Yves Tadié</i>	71
1. Πορτρέτο αναγνώστη	73
2. Η μητρική μορφή	82
3. Σαρλ Σουάν	91
4. Ο βαρόνος ντε Σαρλύς	100
5. Αλμπερτίν	108
III. Ο ΠΡΟΥΣΤ ΚΑΙ Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ, από τον <i>Jérôme Prieur</i>	117
1. Ο Προυστ, κοσμικός χρονικογράφος	119
2. Ο Προυστ, κριτής των κοσμικών	127
3. Η κρυμμένη όψη του Προυστ	135

IV. Ο ΕΡΩΤΑΣ, από τον <i>Nicolas Grimaldi</i>	143
1. Πορτρέτο αναγνώστη	145
2. Ο πόθος	154
3. Η προσμονή	163
4. Η ζήλια	173
5. Η ψευδαίσθηση	182
V. ΤΟ ΦΑΝΤΑΣΙΑΚΟ, από την <i>Julia Kristeva</i>	193
1. Πορτρέτο αναγνώστη	195
2. Η γραφή της αίσθησης	202
3. Το βλέμμα	210
4. Ο ύπνος και το όνειρο	218
5. Ο Προυστ, νεωτερικός συγγραφέας	227
VI. ΟΙ ΤΟΠΟΙ, από τον <i>Michel Erman</i>	237
1. Πορτρέτο αναγνώστη	239
2. Κομπραί	247
3. Μπαλμπέκ	254
4. Παρίσι	262
5. Βενετία	271
VII. Ο ΠΡΟΥΣΤ ΚΑΙ ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ, από τον <i>Raphaël Enthoven</i>	279
1. Πορτρέτο αναγνώστη	281
2. Προυστ και Μονταίνιος	292
3. Προυστ και Σόπενχαουερ	302
4. Προυστ και Νίτσε	312
5. Προυστ και Καμύ	320

VIII. ΟΙ ΤΕΧΝΕΣ, από τον <i>Adrien Goetz</i>	329
1. Πορτρέτο αναγνώστη	331
2. Η μουσική	340
3. Η ζωγραφική	349
4. Η γραφή	358
5. Η ανάγνωση	367
ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ	375

Πορτρέτο αναγνώστη

«Η αληθινή ζωή, η ζωή που την έχουμε επιτέλους ανακαλύψει και φωτίσει, η μόνη ζωή επομένως που έχουμε ζήσει ολοκληρωτικά, είναι η λογοτεχνία».

(Ο ανακτημένος χρόνος)¹

Ο αφηγητής, που έχει ριχτεί «στην αναζήτηση του χαμένου χρόνου», καταλαβαίνει στο τέλος του μυθιστορήματος με ποιον τρόπο μπορεί να τον σώσει: χάρη στη γραφή. Το Αναζητώντας τον χαμένο χρόνο είναι λοιπόν, πρωτίστως, η ιστορία μιας ενδιάθετης κλίσης — κλίσης του ήρωα και, εμμέσως, του ίδιου του Μαρσέλ Προυστ, ο οποίος αφιέρωσε μεγάλο

---

¹ Μαρσέλ Προυστ, *Αναζητώντας τον χαμένο χρόνο*. VII. Ο ανακτημένος χρόνος, μτφρ.-επιμ. Παναγιώτης Πούλος, Εστία, Αθήνα, 2018, σ. 180 (τίτλος πρωτοτύπου: *À la recherche du temps perdu*, VII. *Le temps retrouvé*).

μέρος της ζωής του στη συγγραφή αυτού του
ωραίου, όσο και ατελούς βιβλίου.

* * *

Ένα πρωί, ο Μαρσέλ Προυστ, έχοντας μόλις ξυ-
πνήσει από μια σύντομη νύχτα και ξαπλωμένος
ακόμη στο κρεβάτι του, δηλώνει επίσημα στην
πιστή του οικονόμο Σελέστ Αλμπαρέ: «Εγγραφα
τη λέξη “τέλος”, τώρα μπορώ να πεθάνω». Η
Αλμπαρέ, που υπήρξε και γραμματέας του, μνη-
μονεύει αυτό το περιστατικό το 1962, στη διάρ-
κεια της τηλεοπτικής εκπομπής του Ροζέ Στε-
φάν «Portrait souvenir», η οποία εισήγαγε τον
Προυστ στο ευρύ κοινό. Η εκπομπή τοποθετείται
χρονικά σε μια εποχή που ο Προυστ, ο οποίος
είχε δυσκολευτεί να βρει εκδότη, είχε γίνει πλέον
ευπρόσιτος στα παιδιά του baby boom.² Το έργο
του, που είχε δεινοπαθήσει στις δεκαετίες 1930

---

² Έτσι καθιερώθηκε να ονομάζεται η έκρηξη γεννητικότητας
που παρατηρήθηκε στον δυτικό κόσμο αμέσως μετά τον Δεύτε-
ρο Παγκόσμιο Πόλεμο και διήρκεσε μέχρι τα μέσα της δεκαε-
τίας του '70.

και 1940, τώρα πια ήταν προσιτό σε όλους, σύντομα εκδόθηκε σε βιβλίο τσέπης και μεταφράστηκε σε πλήθος γλώσσες. Σήμερα περιλαμβάνεται στο κλασικό ρεπερτόριο και το *Αναζητώντας* επιβάλλεται ως βασικό ανάγνωσμα, παρότι είναι —και αυτό αποτελεί το μεγαλύτερο εγκώμιο που μπορώ να του πλέξω— κάπως τερατώδες, ευτυχώς αποτυχημένο.

Τα τέλεια πράγματα φεύγουν από τη μόδα. Αυτό το βιβλίο δε μοιάζει με το ψυχολογικό μυθιστόρημα γαλλικού τύπου, κατά το πρότυπο της *Πριγκίπισσας ντε Κλεβ*³ και μέχρι τον Πολ Μπουρζέ. Και, αναντίρρητα, προκάλεσε σύγχυση. Ίσως δεν πρέπει να κακίζουμε τόσο πολύ τους πρώτους εκδότες που το απέρριψαν, πριν το εκδώσει ο Προυστ στον Μπερνάρ Γκρασσε, δαπάναις του συγγραφέα, πληρώνοντας ακριβά. Ο Προυστ είχε παραδώσει στους εκδότες ένα τέρας οκτακοσίων δακτυλογραφημένων σελίδων, φορτωμένο με πλήθος πρόσθετων χειρογράφων,

---

³ Μαντάμ ντε Λαφαγιέτ, *Η πριγκίπισσα ντε Κλεβ*, μτφρ. Τερέζα Πεσμαζόγλου, Εστία, Αθήνα, 1986.

συχνά εξαιρετικά δυσανάγνωστων, αντιγραμμένων από τους υπηρέτες του, και επιπλέον δήλωνε ότι θα ακολουθούσαν και ένας ή δύο άλλοι τόμοι, που δεν ήταν ακόμα έτοιμοι και οι οποίοι πραγματεύονταν τολμηρά θέματα που άπτονταν της ομοφυλοφιλίας. Ό,τι έπρεπε δηλαδή για να τους αποθαρρύνει. Παρ' όλα αυτά, όταν εντέλει εκδόθηκε το μυθιστόρημα, οι πρώτες κριτικές υπήρξαν καλές, όπως και οι πωλήσεις: μεταξύ Νοεμβρίου 1913 και Αυγούστου 1914 αγοράστηκαν περίπου τρεις χιλιάδες αντίτυπα, μεγάλος αριθμός για την εποχή και για ένα δύσκολο βιβλίο. Η κριτική αντιλήφθηκε σύντομα ότι το μυθιστόρημα ήταν πρωτότυπο, σημαντικό. Στο εξωτερικό, αναγνώρισαν αμέσως τον μεγάλο συγγραφέα. Το *Times Literary Supplement* δημοσίευσε κριτική έναν μόλις μήνα μετά την εμφάνιση του βιβλίου, το ίδιο και μια ιταλική επιθεώρηση. Στη Γαλλία, τα πράγματα υπήρξαν πιο δύσκολα, διότι η φήμη του Προυστ προηγούνταν του βιβλίου, φήμη ενός συγγραφέα της δεξιάς όχθης, του πάρκου Μονσό, ενώ ο Αντρέ Ζιντ ήταν ο συγγραφέας του Κήπου του Λουξεμβούργου.

Το 1896, ο Προυστ είχε δημοσιεύσει το *Ηδονές και μέρες*,⁴ με πρόλογο του Ανατόλ Φρανς και ακουαρέλες της Μαντλαίν Λεμαίρ, η οποία διατηρούσε φιλολογικό σαλόνι. Οι προκαταλήψεις αυτές έπαιξαν ρόλο και οι εκδότες δε στάθμισαν σωστά την πρωτοτυπία του έργου.

Το *Αναζητώντας ανήκει* στα εσαεί ακατάτακτα βιβλία. Αυτό του προσδίδει και τη δύναμή του, το βάθος του. Οι διαδοχικές γενιές συνεχίζουν να το διαβάζουν, το ξαναδιαβάζουμε μετά από δέκα χρόνια, και κάθε φορά ανακαλύπτουμε κάτι άλλο. Το έργο θίγει εξάλλου αιώνια προβλήματα: τον έρωτα, τη ζήλια, τη φιλοδοξία, την επιθυμία, τη μνήμη.

Ωστόσο, παρότι το βιβλίο είναι εξαιρετικά διάσημο, ελάχιστοι είναι εκείνοι που το διαβάζουν ολόκληρο. Ύπήρξε από την αρχή ένας νόμος που δεν αλλάζει έκτοτε: μόνο οι μισοί αγοραστές τού *Από τη μεριά του Σουάν* προμηθεύονται τον δεύ-

---

⁴ Μαρσέλ Προυστ, *Ηδονές και μέρες*, μτφρ. Βαρβάρα Νουνοπούλου, Ηριδανός, Αθήνα, 2002 (τίτλος πρωτοτύπου: *Les plaisirs et les jours*).

τερο τόμο, το *Στον ίσκιο των ανθισμένων κοριτσιών*, και μόνο οι μισοί αγοραστές του δεύτερου τόμου προμηθεύονται το *Ημεριά του Γκερμάντ*, τον τρίτο τόμο. Αλλά αποκεί και πέρα οι αναγνώστες δεν παραιτούνται πλέον, θα συνεχίσουν τη διαδρομή μέσα από τα *Σόδομα και Γόμορρα*, τη *Φυλακισμένη*, την *Αλμπερτίν αγνοούμενη*⁵ και τον *Ανακτημένο χρόνο*.

Ο Προυστ δεν είναι εύκολος συγγραφέας, ο λόγος του είναι μακροπερίοδος, οι κοσμικές του εσπερίδες ατέρμονες. Φοβίζει. Αλλά έχουμε δίκιο να φοβόμαστε τα βιβλία, διότι τα βιβλία μάς μεταμορφώνουν. Όταν ριχνόμαστε στην ανάγνωση ενός μυθιστορήματος όπως αυτό του Προυστ και το διαβάζουμε αληθινά, φτάνοντας στο τέλος βγαίνουμε από μέσα του διαφορετικοί.

Διάβασα το *Αναζητώντας το 1968*, στα δεκαοχτώ μου, και θυμάμαι καλά πόσο με είχε συναρπάσει το «Κομπραί» και ότι αμέσως μετά είχα γράψει ένα είδος απομίμησης του Προυστ

---

⁵ Πρωτοδημοσιεύτηκε στις 3 Νοεμβρίου 1925, με τίτλο *Η δραπέτισσα (La Fugitive)*.

αφηγούμενος μια ανάμνηση της παιδικής ηλικίας. Διάβασα με όλο και ταχύτερο ρυθμό τα ενδιάμεσα μυθιστορήματα, χάρη στην εξοικείωσή μου με τη φράση του συγγραφέα. Επιστρέφω συνεχώς στον Προυστ, αλλά η Αλμπερτίν αγνοούμενη είναι σήμερα η ενότητα στην οποία επανέρχομαι πιο συχνά, διότι είναι το πιο ωραίο κείμενο που ξέρω για το πένθος. Το *Αναζητώντας* είναι ένα βιβλίο στο οποίο ο καθένας πρέπει να κάνει την προσωπική του διαδρομή. Και μόλις περάσει τις πρώτες τριάντα σελίδες, αρχίζει να νιώθει σαν στο σπίτι του.

* * *

Στην αρχή τού *Στον ίσκιο των ανθισμένων κοριτσιών*, ο κύριος ντε Νορπουά —άνθρωπος ευγενής και καλλιεργημένος, ο οποίος θα ενθαρρύνει τον νεαρό αφηγητή να επιδιώξει λογοτεχνική καριέρα— δειπνεί στο σπίτι των γονέων του ήρωα. Και ενώ ο τελευταίος νομίζει ότι «ξέρει» τον συγκεκριμένο κύριο που του προσφέρει τη βοήθειά του, θα ανακαλύψει, μετά από χρόνια, τον μεγά-

λο νόμο της ύπαρξης —που είναι και ο νόμος τού Αναζητώντας—, σύμφωνα με τον οποίο δεν ξέρουμε ποτέ τον άλλον.

«Όταν όμως είπε πως θα μιλούσε για μένα στη Ζιλμπέρτ και τη μητέρα της (γεγονός που θα μου επέτρεπε, σαν μια θεότητα του Ολύμπου που ντύθηκε τη ρευστότητα μιας πνοής ή μάλλον την όψη του γέροντα που τα χαρακτηριστικά του δανείζεται η Αθηνά, να εισχωρήσω ο ίδιος, αόρατος, στο σαλόνι της κυρίας Σουάν, να τραβήξω την προσοχή της, ν' απασχολήσω τη σκέψη της, να προκαλέσω την ευγνωμοσύνη της για το θαυμασμό μου, να της εμφανιστώ σαν φίλος ενός σπουδαίου ανθρώπου, να της φανώ άξιος για να με προσκαλέσει μελλοντικά και να μπω στον στενό κύκλο της οικογένειάς της), αυτός ο σπουδαίος άνθρωπος, ο αποφασισμένος να χρησιμοποιήσει για χάρη μου όλο το κύρος που σίγουρα είχε απέναντι στην κυρία Σουάν, μου ενέπνευσε ξαφνικά μια συμπάθεια τόσο μεγάλη ώστε με δυσκολία συγκρατήθηκα να μη φιλήσω τα απαλά του χέρια, τ' άσπρα και ρυτιδωμένα, λες κι είχαν μείνει για πολύ καιρό στο νερό. Έκανα την αρχή μιας απόπει-

ρας χειρονομίας έχοντας την εντύπωση πως
μόνος εγώ την παρατήρησα. Είναι, πραγματι-
κά, δύσκολο στον καθένα μας να υπολογίσει με
ακρίβεια σε ποια κλίμακα τα λόγια και οι χει-
ρονομίες του γίνονται αντιληπτές από έναν
τρίτο· από φόβο μήπως υπερβάλουμε ως προς
τη σπουδαιότητά μας απέναντι στον ίδιο τον
εαυτό μας, και μεγαλοποιώντας σε τεράστιες
διαστάσεις το πεδίο πάνω στο οποίο είναι υπο-
χρεωμένες ν' απλωθούν οι αναμνήσεις των
άλλων κατά τη διάρκεια της ζωής τους, φα-
νταζόμαστε πως τα λιγότερο σημαντικά μέρη
της ομιλίας μας, της συμπεριφοράς μας, ει-
σχωρούν ελάχιστα στη συνείδηση και —πολύ
περισσότερο— δεν επίζουν στη μνήμη αυτών
που μαζί τους κουβεντιάζουμε. Άλλωστε και
οι εγκληματίες σε μια τέτοια υπόθεση βασίζο-
νται, όταν αλλοιώνουν μεταγενέστερα μια λέξη
που είπαν και πιστεύουν πως δεν θα είναι ποτέ
δυνατό ν' αντιπαραθέσει κανείς αυτή την πα-
ραλλαγή με κάθε άλλη εκδοχή. Είναι όμως
πολύ πιθανό, ακόμα και σε σχέση με τη χιλιό-
χρονη ζωή της ανθρωπότητας, η φιλοσοφία
του επιφυλλιδογράφου σύμφωνα με την οποία
τα πάντα θα χαθούν στη λήθη, να είναι λιγό-

τερο αληθινή από μια φιλοσοφία αντίθετη που θα προέβλεπε πως τα πάντα θα διατηρηθούν. Στην ίδια εφημερίδα όπου ο ηθικολόγος της στήλης “Το παλιό Παρίσι” μάς λέει —για ένα γεγονός, για ένα αριστούργημα, πολύ περισσότερο για μια τραγουδίστρια που γνώρισε “ημέρες δόξας”—: “Ποιος θα τα θυμάται όλα αυτά σε δέκα χρόνια;”, στην τρίτη σελίδα τα πρακτικά της Ακαδημίας Επιγραφών μήπως δεν αναφέρονται συχνά σ’ ένα γεγονός, από τη φύση του λιγότερο σημαντικό, σ’ ένα ποίημα ασήμαντης αξίας, που χρονολογείται απ’ την εποχή των Φαραώ και που το γνωρίζουμε ακόμα τώρα ακέραιο; Ίσως να μην είναι απόλυτα το ίδιο για τη σύντομη ανθρώπινη ζωή. Ωστόσο μερικά χρόνια αργότερα όταν, σ’ ένα σπίτι όπου ο κύριος ντε Νορπουά βρισκόταν ανάμεσα στους επισκέπτες, μου φάνηκε πως ήταν το πιο στέρεο αποκούμπι που ήταν δυνατό να βρω εκεί, γιατί ήταν φίλος του πατέρα μου, επιεικής, με καλή προαίρεση απέναντι σε όλους μας, συνηθισμένος άλλωστε από το επάγγελμα και την καταγωγή του να είναι εχέμυθος, όταν —αφού έφυγε ο Πρεσβευτής— μου διηγήθηκαν πως είχε αναφερθεί σε μια βραδιά πριν από χρόνια

στην οποία είχε διακρίνει “τη στιγμή που ήμουν έτοιμος να του φιλήσω το χέρι”, όχι μόνο κοκκίνισα ως τ’ αυτιά αλλά κι έμεινα κατάπληκτος μαθαίνοντας πως ήταν τόσο διαφορετικά απ’ ό,τι είχα πιστέψει, όχι μόνο ο τρόπος με τον οποίο μιλούσε ο κύριος ντε Νορπουά για μένα, αλλά ακόμα και τα στοιχεία που συνθέταν τις αναμνήσεις του. Αυτό το “κουτσομπολιό” μ’ έκανε ξαφνικά να συλλάβω τις απρόβλεπτες διαστάσεις περισπασμού και ετοιμότητας πνεύματος, μνήμης και λήθης που συνθέτουν την ανθρώπινη σκέψη· κι έμεινα τόσο κατάπληκτος από θαυμασμό όσο και την ημέρα που διάβασα για πρώτη φορά, σ’ ένα βιβλίο του Μασπερό, πως ήταν γνωστός με απόλυτη ακρίβεια ο κατάλογος των κυνηγών που προσκαλούσε ο Ασσουρμπανιπάλ στα μεγάλα του κυνήγια, δέκα αιώνες προ Χριστού».⁶

---

⁶ Μαρσέλ Προυστ, *Αναζητώντας τον χαμένο χρόνο*. II. *Στον ίσκιο των ανθισμένων κοριτσιών*, μτφρ. Παύλος Ζάννας, επιμ. Παναγιώτης Πούλος, Εστία, Αθήνα, 2009, σ. 48-49 (τίτλος πρωτοτύπου: *À la recherche du temps perdu*, II. *À l’ombre des jeunes filles en fleurs*).